

UOT 159.9

Saadət Nəsrəddin qızı Ələkbərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

<https://orcid.org/0009-0003-0194-1304>

[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(5\).226-230](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(5).226-230)

PSIXİ İNKİŞAF LƏNGİMƏSİNİN ƏSAS XARAKTERİSTİKASI

Saadat Nasreddin gızı Alekbarova

преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОСНОВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТИ

Saadat Nasreddin Alakbarova

teacher of the Azerbaijan State Pedagogical University

THE MAIN CHARACTERISTICS OF MENTAL DEVELOPMENT DELAY

Xülasə. Psixi inkişafın ləngiməsi həm xüsusi, həm də ümumi pedaqogikanın problemi kimi respublikada araşdırılmaqdadır. Psixi inkişafın ləngiməsi çox mürəkkəb problemdir. Onun yaranma səbəbləri, klinik simptomları, psixoloji və pedaqoji təzahürləri müxtəlifdir. Buna görə də təhsildə islahatlar aparılan dövrdə “Xüsusi təhsil haqqında qanun”a uyğun olaraq, psixi inkişafın ləngiməsinin hərtərəfli öyrənilməsi çox aktual və zəruridir. Son iki onillikdə uşaqların psixο-emosional inkişafında müəyyən edilmiş dəyişikliklərin statistikasını on qat artmışdır. Bu statistikaya əsasən nitqin inkişafında gecikmə təfəkkürün inkişafına mane olur (psixi-nitq inkişafının ləngiməsi yaranır) və ya əksinə anadangəlmə zehni və nevroloji xəstəliklər nitqin inkişaf etməməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: *psixi inkişaf ləngiməsi, nitq inkişaf ləngiməsi, emosional bacarıqlar, koqnitiv inkişaf, autizm spektr pozulması*

Аннотация. Задержка психического развития исследуется в республике как проблема специальной, так и общей педагогики. Умственная отсталость – очень сложная проблема. Ее причины, клиническая симптоматика, психолого-педагогические проявления различны. Поэтому в период образовательных реформ, в соответствии с «Законом о специальном образовании», комплексное исследование задержки умственного развития весьма актуально и необходимо. За последние два десятилетия статистика выявленных изменений психоэмоционального развития детей увеличилась в десятки раз. Согласно этой статистике, задержка развития речи препятствует развитию мышления (имеется задержка психоречевого развития) или, наоборот, врожденные психические и неврологические заболевания вызывают отсутствие речевого развития.

Ключевые слова: *задержка психического развития, задержка речи, эмоциональные навыки, когнитивное развитие, расстройство аутистического спектра*

Summary: Mental development delay is being studied both as a special and a general pedagogical issue in the country. It is a complex problem with various causes, clinical symptoms, and psychological and pedagogical manifestations. Therefore, in the period of educational reforms, comprehensive research on mental development delay in accordance with the "Law on Special Education" is highly relevant and necessary. Over the past two decades, the statistics on changes in children's psycho-emotional development have increased tenfold. According to this data, delays in speech development hinder cognitive development (leading to mental-speech developmental delays), or conversely, congenital mental and neurological conditions cause speech development issues.

Keywords: *mental development delay, speech development delay, emotional skills, cognitive development, autism spectrum disorder*

Psixi inkişaf ləngiməsi dövrümüzün ən aktual problemlərindəndir. Psixi inkişaf ləngiməsi (PİL) bir çox fərziyyələrə əsasən psixi-fiziki və yaxud psixi infantilizm adlandırılır. "İnfantalizm" dedikdə, emosional iradi sferanın və intellektual sferanın yaş həddindən aşağı olması nəzərdə tutulur. Psixi inkişaf ləngiməsi diaqnozu məktəbəqədər və daha azyaşlı uşaqlara qoyulur. Əgər psixi inkişaf ləngiməsinin təzahürləri yuxarı yaş dövrlərində özünü göstərsə, bu oliqofreniyanın mövcudluğunu göstərir.

Müxtəlif səbəblərdən nitq inkişafında ləngiməsi olan uşaqların sayı daha da çoxalır. Ancaq nitqdə ləngimə vaxtında aşkar edilərsə və aradan qaldırılsa, bu o qədər ciddi problemə çevrilməz. Bu məsələdə məsuliyyət ilk növbədə valideynlərin üzərinə düşür; onlar narahatlığı hiss etməli, uşağı müayinələrə aparmalı və onun üçün ən yaxşı həkimləri seçməlidirlər. Nitq inkişafındakı gerilmə vaxtında düzəlməsə, uşaq böyüdükcə onun psixikasında da gerilmə müşahidə olunacaq, məktəbdə oxumaq və yaşlıları ilə ünsiyyət qurmaq onun üçün son dərəcə çətin olacaq.

İnkişaf ləngiməsi uşaqlarda yaşlarına uyğun gözlənilən bacarıqları və mərhələləri əldə etməmələri ilə xarakterizə olunur. Bu ləngimənin müxtəlif sahələrdə baş verə biləcəyi və bir çox səbəbdən qaynaqlana biləcəyi nəzərə alınmalıdır. İnkişaf ləngiməsinin bəzi əsas əlamətləri bunlardır:

Hərəkət və motor bacarıqları:

Əl-ayaq hərəkətlərində ləngimə: Əl və ayaq hərəkətlərində koordinasiya çatışmazlığı, tarazlıq və hərəkət etmə çətinlikləri.

Qaba motor bacarıqları: Əmək etmə, yerimə, qaçma kimi bacarıqlarda ləngimə.

İncə motor bacarıqları: Kiçik obyektləri tutma, yazma, qələm və qaşığı kimi əşyaları istifadə etmə bacarıqlarında çətinliklər.

Dil və ünsiyyət:

Gec danışma: Yaşlılarına nisbətən daha gec danışmağa başlama.

Məhdud söz ehtiyatı: Sözləri öyrənmə və istifadə etməkdə çətinlik çəkmə.

3. Ünsiyyət bacarıqları: Danışarkən və başqaları ilə ünsiyyət qurarkən çətinlik çəkmə.

Sosial və emosional bacarıqlar:

1. Sosial qarşılıqlı təsirdə ləngimə: Başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda və oyun oynamaqda çətinlik.

Emosional reaksiyalar:** Emosiyaları anlama və idarə etməkdə çətinlik, çox aqressiv və ya çox utancaq olmaq.

Koqnitiv bacarıqlar:

Öyrənmə çətinlikləri: Yeni məlumatları öyrənmək və xatırlamaq çətinliyi.

Problem həll etmə: Problemləri həll etməkdə və düşüncəni tənzimləməkdə çətinlik çəkmə.

Özünə qulluq:

Gündəlik işlərdə çətinlik: Yemək yemək, geyinmək, tualetdən istifadə kimi gündəlik işləri yerinə yetirməkdə çətinlik çəkmə.

İnkişaf ləngiməsinin fərqli səbəbləri ola bilər, o cümlədən genetik faktorlar, hamiləlik dövründə və ya doğum zamanı yaranan problemlər, ətraf mühit faktorları və ya xroniki xəstəliklər. Əgər bir uşaqda inkişaf ləngiməsi əlamətləri müşahidə olunursa, mümkün qədər tez bir mütəxəssisə (məsələn, pediatr, nevroloq, ya da inkişaf pediatri) müraciət etmək vacibdir. Tez müdaxilə və dəstək uşağın inkişafına böyük kömək edə bilər.

Son iki onillikdə uşaqların psixo-emosional inkişafında müəyyən edilmiş dəyişikliklərin statistikasını on qat artmışdır. Nitqin inkişafında gecikmə təfəkkürün inkişafına mane olur (psixi-nitq inkişafın ləngiməsi yaranır) və əksinə ana-dangəlmə zehni və nevroloji xəstəliklər nitqin inkişaf etməməsinə səbəb olur.

Psixi-nitq inkişafın ləngiməsi diaqnozu 5 yaşdan yuxarı uşaqlarda daha çox qoyulur, lakin orta hesabla onların 20%-də bu xəstəlik olur. Bu vəziyyət başa düşüləndir, çünki uşaq məhz bu yaşda fəal ünsiyyət qurmağa başlayır, ancaq uşaq ünsiyyətə girmədikdə valideynlər narahat olmağa başlayırlar.

Psixi inkişaf ləngiməsinin yaranmasına səbəb olan amillər hansılardır?

Psixi inkişaf ləngiməsinin yaranmasına səbəb olan amillər müxtəlif ola bilər və bunlar bioloji, genetik, ətraf mühit və sosial faktorları əhatə edir. Əsas səbəblər aşağıdakılardır:

Genetik amillər:

İrsi xəstəliklər: Daun sindromu, Frajil X sindromu kimi bəzi genetik xəstəliklər psixi inkişaf ləngiməsinə səbəb ola bilər.

Genetik mutasiyalar: Bu, bəzi hallarda uşaqlarda beyin inkişafına təsir edən mutasiyalar nəticəsində baş verə bilər.

Bioloji amillər:

Hamiləlik zamanı və doğuş anında problemlər: Ananın hamiləlik zamanı infeksiyalar keçirməsi, hamiləlik zamanı dərmanlardan yanlış istifadə və ya qeyri-sağlam yaşam tərzi, erkən doğuş və ya doğuş zamanı oksigensiz qalma kimi vəziyyətlər.

Zərərli maddələrin təsiri: Spirt, narkotik maddələr və bəzi dərmanlar ana bətnində uşağın inkişafına zərər verə bilər.

Qidalanma çatışmazlıqları: Ana hamiləlik zamanı və ya uşağın erkən yaşlarında yetərli və balanslı qidalanmaması psixi inkişafı təsir edə bilər.

3. Ətraf mühit amilləri:

Ətraf mühitin toksinləri: Qurğuşun, pestisidlər və digər toksinlər uşağın beyin inkişafına zərər verə bilər.

Stress və travma: Uşağın erkən yaşlarında ailə daxili zorakılıq, emosional və fiziki zorakılıq və ya digər travmatik hadisələr.

4. Sosial və iqtisadi amillər:

Sosial izolyasiya: Uşağın sosial fəaliyyətlərdən kənar qalması və ya oyun və təhsil imkanlarının məhdud olması.

Ailənin iqtisadi vəziyyəti: Ailənin maddi imkanlarının məhdud olması uşağın təhsil və sağlamlıq imkanlarına təsir edə bilər.

5. Psixoloji amillər:

Uşağın erkən yaşlarında yaşadığı travmalar və stress: Ailə içi münaqişələr, valideynlərin boşanması, yaxın birinin itkisi və ya digər ciddi psixoloji hadisələr.

Bu amillərin hər biri uşağın psixi inkişafını fərqli dərəcədə təsir edə bilər və bu təsirlər bir-birindən fərqlənə bilər. Təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən erkən diaqnoz və müdaxilə bu problemlərin təsirlərini azaltmağa kömək edə bilər.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarla münasibət və davranışlar xüsusi diqqət və anlayış tələb edir. Bu uşaqların xüsusi ehtiyacları və qabiliyyətləri nəzərə alınaraq aşağıdakı tövsiyələrə əməl etmək vacibdir:

1. Müsbət və dəstək verici mühit yaratmaq:

Səbirli olun: Uşağın öyrənmə və inkişaf prosesinin digərlərindən daha uzun ola biləcəyini anlayın və səbirli olun.

Müsbət motivasiya: Uğurlarını qeyd edin və onları təşviq edin. Kiçik nailiyyətləri belə təqdir etmək uşağın özünə inamını artırır.

2. Fərdi yanaşma:

Fərdi tədris planı: Hər bir uşağın fərqli ehtiyacları və potensialı olduğuna görə fərdi tədris planı hazırlamaq vacibdir.

Tələblərə uyğunlaşma: Uşağın fərdi bacarıqlarına uyğun olaraq tapşırıqları və dərsləri tənzimləyin.

3. Əlaqə və kommunikasiya:

Açıq ünsiyyət: Uşağın fikirlərini və duyğularını ifadə etməsi üçün açıq və səmimi ünsiyyət yaratmaq çox önəmlidir.

Sadə və aydın təlimatlar: Uşağa verilən təlimatlar mümkün qədər sadə və aydın olmalıdır.

4. Sosial və emosional dəstək:

Sosial bacarıqların inkişafı: Uşağa sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fürsətlər yaradın. Məsələn, oyunlar, qrup fəaliyyətləri və sosial interaksiyalar.

Emosional dəstək: Uşağın emosional ehtiyaclarına diqqət yetirin və ona emosional dəstək verin. Onun duyğularını anlamağa çalışın və onu dinləyin.

5. Mütəxəssislərdən yardım almaq:

Mütəxəssis yardımı: Uşağın psixi inkişafına dəstək vermək üçün psixoloq, xüsusi təhsil müəllimləri və digər mütəxəssislərdən yardım alın.

Reabilitasiya və terapiya: Uşağa xüsusi terapiya və reabilitasiya xidmətləri təmin edin, məsələn, nitq terapiyası, məşğulluq terapiyası və s.

6. Valideyn və ailə dəstəyi:

Ailə daxilində dəstək: Valideynlər və ailə üzvləri uşağa qarşı dəstək verməli və ona qayğı göstərməlidir.

Valideyn təhsili: Valideynlər üçün xüsusi təlimlər və məsləhətlər alaraq uşağın ehtiyaclarını daha yaxşı anlamaq və ona daha yaxşı dəstək olmaq mümkündür.

7. Rutina və struktur:

Gündəlik plan: Uşağın həyatında sabit bir rutin və struktur təmin etmək vacibdir. Bu, uşağın özünü daha təhlükəsiz və rahat hiss etməsinə kömək edir.

Aydın qaydalar və sərhədlər: Uşağa aydın qaydalar və sərhədlər qoyaraq onun nəyi etməli olduğunu və nələri etməməli olduğunu anlamağa kömək edin.

Bu təlimatlar uşağın inkişafına dəstək verməyə və onun gündəlik həyatını daha rahat və xoşbəxt keçirməsinə kömək edəcək.

Bir daha vurğulayaq ki, nitq və zehni inkişafın ləngiməsi beyin funksiyasının pozulmasına (doğuş travması, infeksiyaların təsiri), bəzi irsi xəstəliklərin mövcudluğuna (PNİL hər sonrakı nəsildə ağırlaşır) və uşağın böyüdüüyü əlverişsiz psixoloji iqlimə görə baş verir. Buna görə yalnız PNİL-i deyil, ilk növbədə səbəblərini də müalicə etmək lazımdır.

Autizm elementləri və PNİL

Mərkəzi sinir sistemin pozulması və ya ağır infeksiyaların uşağın bədəninə təsiri nəticəsində nəinki danışma və zehni inkişafda gerilmə yarana bilər, hətta bəzi hallarda xəstəlik autizm əlamətləri ilə də müşayiət olunur. Psixi inkişaf ləngiməsi və autizm hər ikisi uşaqların inkişafına təsir edən vəziyyətlərdir, lakin bunlar müxtəlifdir və fərqli əlamətlərə malikdir. Bu iki vəziyyətin fərqləri və oxşar cəhətləri aşağıdakı kimi öyrənilə bilər:

Fərqləri:

Psixi İnkişaf Ləngiməsi:

Tərif: Psixi inkişaf ləngiməsi uşağın intellektual inkişafının yaşına uyğun səviyyədə geri qalması ilə xarakterizə olunur. Bu, ümumi öyrənmə qabiliyyətlərində gecikmə və zəifləmiş idrak funksiyaları ilə bağlıdır.

Əsas xüsusiyyətlər:

İntellektual funksiyalarda (öyrənmə, düşünmə, problem həlli) gerilik.

Dil inkişafında gecikmə.

Sosial bacarıqlarda zəiflik.

Müəyyən yaşı üçün uyğun olmayan motor bacarıqlarının inkişafı.

Autizm Spektr Pozuntusu: Autizm spektr pozuntusu, sosial qarşılıqlı təsir və ünsiyyətdə problemlərlə, həmçinin təkrarlanan davranış və maraqların olması ilə xarakterizə olunan inkişaf pozuntusudur.

Oxşar Cəhətləri

İnkişaf Gecikmələri: Hər iki vəziyyətdə də uşaqların inkişafında gecikmələr və ya qeyri-adi inkişaf müşahidə edilə bilər.

Dil və Ünsiyyət Problemləri: Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda olduğu kimi, autizmi olan uşaqlarda da dil inkişafında gecikmələr və ünsiyyət qurmaqda çətinliklər ola bilər.

Sosial Bacarıqlarda Zəiflik: Hər iki qrupda da sosial qarşılıqlı təsirdə zəiflik müşahidə edilə bilər.

Erkən Müdaxilənin Önəmi: Hər iki vəziyyətdə də erkən diaqnoz və müdaxilə uşağın inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

PİL və əqli gerilik arasında fərqlər mövcuddur. PİL-də ali psixi funksiyaların inkişafı üçün baza mövcuddur, yalnız onu inkişaf etdirmək lazımdır. Əqli geriliyin dərəcəsindən asılı olaraq qeyd edilənləri buraya tətbiq etmək olmur. Onlar təlimə yataq deyillər, xüsusilə ağır dərəcəlilər. Əgər vaxtında PİL korreksiya olunmazsa, əqli geriliyə keçə bilər.

Bəzən uşaqlarla məşğul olunmur və nəticədə pədaqoji baxımsızlıq dediyimiz hal baş verir ki, valideynlərin bir qismi bunu məktəbə qəbul zamanı problem kimi qəbul edirlər. Belə uşaqlarda inkişaf zənciri qırılır və onlar bilik, bacarıq, vərdiş kimi təlim ünsürlərini mənimsəyə bilmirlər.

Odur ki, onların təhsilinə bir müddət həssas yanaşılmalı və onlar inklüziv təhsilə yönləndirilməlidir.

Beləliklə, uşaq intellektual, şəxsiyyət, sosial baxımdan məktəbə hazır olmalıdır. Buraya kommunikativ keyfiyyətlərin uşaqda formalaşdırılmasında aiddir. Çünki, PİL uşaqlarda məhsuldar ünsiyyət qabiliyyəti məhdud olur. Ancaq oyun və interaktiv təlim metodları ilə prosesi korreksiya etmək mümkündür. PİL uşaqlarla korreksiya işi uzunmüddətli, səbir tələb edən, həm də məsuliyyətli işdir. Çünki, son nəticədə gələcək nəsil yetişdirilir, onun sağlam olmasına çalışılır.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz simptomlar üçün dəqiq diaqnoz qoyulmalı və ona uyğun korreksiya planı hazırlanmalıdır. Bu zaman psixoloq, pədaqoq, loqoped və ehtiyac olarsa, nevropatoloqla birgə kompleks iş aparılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Psixi inkişaf ləngiməsi dövrümüzün ən aktual problemlərindəndir. Psixi inkişaf ləngiməsi erkən yaşlarda diaqnoz edildikdə, uyğun müdaxilə və dəstək proqramları ilə uşaqların inkişafını dəstəkləmək mümkündür. Bu, gələcəkdəki uğurlarını artırmaq üçün vacibdir. Hal-hazırda Psixi inkişaf ləngiməsinin səbəblərini və müalicə üsullarını anlamaq üçün tibbi araşdırmalar davam edir. Bu mövzu, mütəxəssislərin daha təsirli müalicə və dəstək strategiyaları inkişaf etdirməsinə kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə Psixi inkişaf ləngiməsi(PİL) olan uşaqların kiçik və böyük motor bacarıqları, nitq inkişaf xüsusiyyətləri, sosial və emosional xüsusiyyətləri kimi məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

Problemin Praktiki Əhəmiyyəti. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar üçün fərdi təhsil planları və adaptiv tədris metodları inkişaf etdirilir. Bu strategiyalar uşaqların bacarıqlarına uyğun dərslərlər və materiallarla daha effektiv öyrənmələrini təmin edir. Erkən diaqnoz və müdaxilə proqramları uşaqların inkişafını dəstəkləməkdə kritik rol oynayır. Bu müdaxilələr, məsələn, xüsusi təlimlər və terapiyalar, uşaqların sosial və koqnitiv bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların gündəlik həyat fəaliyyətlərini

yaxşılaşdırmaq məqsədini güdür. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların ailələrinə müvafiq dəstək və məlumat verilməsi vacibdir. Ailələr üçün təlimlər və məsləhətlər, uşaqların ehtiyaclarını daha yaxşı anlamağa və uyğun şəkildə dəstək verməyə kömək edir. Bu uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün xüsusi proqramlar hazırlanır. Sosial bacarıqların artırılması, onların cəmiyyətə inteqrasiyasını və sosial əlaqələrinin inkişafını dəstəkləyir.

Ədəbiyyat:

1. Bozhovich L.I. “Şəxsiyyətin formalaşması problemləri: seçilmiş psixoloji əsərlər” Praktiki Psixologiya İnstitutu, Moskva, 1995. -114 s.
2. Qalperin P.Y. “Zehni hərəkətlərin mərhələ-mərhələ formalaşması haqqında düşüncə və təlim psixologiyası” // Sovet psixologiyasında təfəkkürün tədqiqi. -Moskva, 1966. – 214 s.
3. İvanova, I. N., Koneva E. V. “Şəxsiyyətin sosial şəxsiyyəti və peşə təcrübəsi” Yaroslavl, 2003. - 132 s.
4. Moskalenko V. “Xüsusiyyətin iqtisadi sosiallaşması: konseptual model” 2006. - № 3 (17)3-16s.
5. Yadov V.A. “İnsanın sosial şəxsiyyətinin formalaşmasının sosial və sosial-psixoloji mexanizmləri”. Moskva, 1995 №3-4. 58 – 179 s.
6. Moscovici S. “Sosial təmsilçiliyin təsvirinə dair qeydlər”. 1988. - V. 18. - 211-250 s.

E-mail: saadat.akperova@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2024.